
Т.Демченко, Г.Курас

НЕТИПОВА ДОЛЯ МИКОЛИ ШРАГА

У середині травня цього року виповнилося 110 років від дня народження Миколи Шрага – типового представника покоління 90-х рр. XIX ст. і водночас людини нетипової долі. Щасливою її назвати язык не повертається. Проте, якщо порівняти з його ровесниками, соратниками, колегами, то, можливо, йому й пощастило, принаймні вижити, що для 30-х рр. XX ст. було вже великим дарунком долі. А якщо врахувати, що він – один з керівників Української партії соціалістів-революціонерів, заступник Голови Центральної Ради М.Грушевського, політичний емігрант, який повернувся до УСРР у 1923 р., був заарештований як ворог народу, проходив по справі “Український національний центр”, і, очевидно, єдиний із обвинувачених, кого не розстріляли, працював у радянському вузі та ще й спромігся захистити докторську дисертацію, то треба погодитися, що це унікальний приклад в історії української інтелігенції, яка потрапила до “пастки” сталінського режиму.

На жаль, не дивлячись на швидке поповнення української історичної біографістики, ця постать ще не стала об’єктом ретельного вивчення, хоча окремі розвідки уже вийшли друком¹. Період життя Шрага після повернення до УСРР розглядався, як правило, в контексті долі М.Грушевського та справи УНЦ².

Микола Шраг народився 8 травня (за старим стилем) 1894 р. у Чернігові в родині відомого українського діяча адвоката Іллі Людвиговича Шрага та його дружини Єлизавети Ісааківни. Саме йому випала доля продовжити справу батька в його служінні Україні. 1 червня дитину похрестили у Христо-Воздвиженській церкві. Хрещеними батьками новонародженого стали статський радник Василь Михайлович Хижняков і вдова колезького асесора Ганна Дмитрівна Кленус⁴.

У родині Шрагів – другий шлюб Іллі Людвигович взяв із вдовою присяжного повіреного Віхмана⁵ – підросло троє спільних дітей: Володимир, Олена і Микола. Це була дружна сім’я. “Крім власних дітей, у Шрага жили пасинки... Ця молодь і її знайомі весь час сперечалися, декламували, співали, грали, наповнюючи галасом увесь будинок”, – і через багато років із задоволенням згадував Г.Лазаревський⁶. Пасербиця І.Шрага – Р.Виноградова – у листі до вітчима, якого щиро любила, писала про атмосферу у домі Шрагів: “У нас мені добре, троянди квітнуть, співає соловей,

погода чудова. Пам'ятаєте, о шостій годині, після обіду Ви завжди виходили на терасу, такий великий, добрий, а Володя і Коля набридали Вам, висли на Вас і Ви говорили: "Годі бо вам, отто дурні діти"⁷. Отже, безжурне, бо цілком можна припустити, що найбільше уваги і пестошів діставалося наймолодшому, дитинство нашого героя проходило в багатодітній люблячій родині, в оточенні братів і сестер, під захистом немолодих, мудрих батьків. Кажуть, що такі діти зростають талановитими і щирими. Але необхідно наголосити, що батько виховував своїх дітей, крім усього іншого, й щирими українцями. М.Ковалевський – однокласник М.Шрага – розповів у своїх мемуарах, що старий Шраг охоче спілкувався з молоддю, яка цікавилася українською справою⁸.

У гімназії хлопець навчався добре, скінчивши повний курс із срібною медаллю. У юнацькі роки він захоплювався музикою. Поміж матеріалів з особистого архіву Миколи Іллєча, люб'язно переданих його донькою Елеонорою Миколаївною Котик одному з авторів статті, привертають увагу афіші публічних виступів молодого музиканта. Одна з них надрукована у повітовому місті Чернігівської губернії – Городні, що дає підставу думати, що й концерт відбувся тут. Інша повідомляє, що у червні 1913 р. у Народному домі м. Гадяч (Полтавщина) відбудеться виступ М.Шрага (віолончель), який спільно з Н.Айзенштадтом (скрипка) та Ю.Івановим (рояль) виконають твори Гайдна, Глазунова, Сен-Санса, Чайковського⁹. Зберігся портрет юнака цієї пори: М.Жук зобразив його з віолончеллю в руках: високе чоло, тонкі, нервові риси – обличчя не громадського діяча чи політика, а радше – поета, артиста. Мабуть, під впливом портрета сучасний письменник так змалював образ М.Шрага: "Як він артистично тримав у руках скрипку, відкидав поли фрака, сідаючи до віолончелі, щоб заграти мінует, фугу, а тоді, нав'язвши на нас зажуру, хвацько скочити і заразливо зареготати: "Чом повісили носи? Панове – до столу"¹⁰. Проте це було набагато пізніше, а у 1912 р. наймолодший Шраг поступив на правничий факультет Московського університету. Тоді ж він прилучився до соціалістичного руху української молоді. П.Христюк називає його прізвище серед учасників з'їзду делегатів українських соціалістичних партій, що відбувся у січні 1915 р. у Москві¹¹. Цілком ймовірно, що активна політична діяльність завадила студенту закінчити університет.

До Києва він приїхав, очевидно, навесні 1917 р. Без сумніву, повело його щире бажання взяти особисту участь у творенні

нового життя на Україні. Насамперед остаточно визначилися його партійні симпатії. На Установчій конференції УПСР (3 – 4 квітня 1917 р.) він репрезентував московський осередок партії¹³. Мабуть, не випадково молодий Шраг пов'язав свою долю з українськими есерами. Про їхню партію Д.Дорошенко писав, що вона “була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати на увагу її керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізник, Микола Шраг...”¹⁴. Цю добре відому в історії особливість оцінювали порізно. На думку П.Христюка, це – позитив, бо партія “найменше була зв'язана мертвлячим партійним доктринерством та сектантством, найменше кохалася в шаблонах партійного програму”, з іншого боку, він визнавав, що через свою молодість УПСР “була самою бідною з українських партій на свою інтелігенцію...”¹⁵. Вік партії чудово гармоніював з літами М.Шрага: йому щойно виповнилося 23 роки, коли на II з'їзді його обрали членом ЦК однієї з найчисленніших та найвпливовіших українських партій. Партійна приналежність значною мірою обумовила місце та роль М.Шрага у Центральній Раді. Його обрали членом УЦР на Першому національному конгресі як представника від московських українських осередків, а перші ж загальні збори затвердили обрання¹⁶. Робота у першому українському представницькому органі була відповідальною. Згодом він разом з колегами по президії увійшов до комітету Центральної Ради, який з його легкої руки дістав назву “Мала рада”¹⁷. Відтак, М.Шраг став заступником Голови УЦР М.Грушевського, а з огляду на авторитет і численність партії есерів, був першим з-поміж інших “товаришів Голови”.

До наших завдань не входить конкретний аналіз діяльності М.Шрага на цій відповідальній посаді. Вже оприлюднені документи дають змогу зробити його при потребі належним чином. Зазначемо, що молодий державний діяч завжди перебував на других ролях. Перші особи, судячи з усього, йому довіряли, бо добре знали і цінували його батька.

Дві маловідомі статті М.Шрага дають змогу проникнути у світ переконань, роздумів і сподівань молодого політика. Зміст публікацій торкається найболючішого тоді питання – долі України. Вони не позначені оригінальністю. Як і його батько, М.Шраг послідовно дотримувався курсу УЦР, а потім УНР на федерацію з Росією, хоча й не міг не бачити численних перешкод на цьому шляху. У статті “Хто як розуміє”, гостро полемізуючи з російською

пресою, яка поливала брудом і Центральну Раду, і український рух в цілому, безпідставно звинувачуючи українців у тому, чим сама грішила “розпаленні національних страстей, шовінізмі”, він разом з тим твердить: “Організуючись, українці готовляться стати кріпким, сильним кільцем в Російській майбутній федерації”¹⁸. Приблизно через місяць з неприхованою радістю він напише про наслідки переговорів між Тимчасовим урядом та Центральною Радою, як про “апофеоз, як спокійний лагідний акорд, що закінчує довгу, часто бурну, неспокійну мільодію”, бо “зараз викинуті дрючки з колеса. Немає мотивів для непорозумінь демократій. Російська визнала факт існування, всі домагання і права нашої, наша, в свій черед, побачила, що мала в російській не ворога, а лише не зумівшого добре в справі розібратися, кардинально помилявшогося і чесно помилку свою виправившого прихильника”¹⁹. У цих зразках політичної публіцистики М.Шрага приваблюють і щира, по-юнацькому максималістська, хоча й далека від істини оцінка реального стану російсько-українських взаємин, і віра в непогрішимість автономістських ідей, і використання музичної термінології. На думку авторів, з кращого боку характеризує М.Шрага і лексичний ряд з апеляцією до розуму. На жаль, у революційну добу здоровий глузд перемагає лише зрідка. Заклики так і залишилися непочутими, а надії – не справдилися.

На посаді заступника Голови УЦР Шраг перебував до самого кінця діяльності цієї інституції – 29 квітня 1918 р. Після гетьманського перевороту його не ув'язнили, і він повністю переключився на партійну роботу, хоча й змушений був перебратися до Чернігова. На ІУ з'їзді УПСР, що нелегально зібрався у середині травня, Шрага знову обрали до ЦК. Проте партія розкололася на ліву та праву, так звану “Центральну фракцію УПСР”, течії. Суть поглядів останньої П.Христюк визначив так: “Вона ставила своїм завданням передовсім збереження української державності..., видвигала на перший план організаційно-освідомлюючу, культурно-просвітню роботу в масах, одсовуючи збройне повстання на довший час і взагалі прихилиючись більше до методів боротьби “європейського соціалізму”²⁰. М.Шраг пристав до неї. Це спричинило погіршення відносин не тільки з колишніми товаришами по партії, але й керівництвом Українського національно-державного союзу, бо, скажімо, для М.Шаповала ненависною була сама думка що “соціал-демократи (есери) бачили в гетьманщині нормальний образ сучасного і budouчого устрою України...”²¹. Утім, коли гетьманський режим став відкрито

еволюціонувати в бік білої Росії, Шраг не лишився осторонь боротьби. Перебуваючи влітку-восени 1918 р. у Чернігові, він виявився причетним до підготовки збройного повстання, за що заарештовувався місцевою владою²³.

Після повалення гетьманського режиму Шраг знову поринає у вир революційного українського життя. У Чернігові він керує підготовкою та проведенням повітового та губернського селянських з'їздів, добиваючись, щоб делегати підтримали своїми резолюціями Директорію, виступає у місцевій пресі²⁴. Коли владу у місті захопили більшовики, він виїхав до Києва. Тут йому, як і переважній більшості українських діячів, могли запропонувати тільки посаду дипломата. “На чолі Міністерства Закордонних Справ стояла в початку 1919 року попросту свята по вдачі людина В.Чехівський, – зазначив О.Шульгин, – Щирий українець і добра людина, він хотів вислати за-кордон як можна більше української інтелігенції, щоб тим урятувати її від страшного лихоліття”²⁵. Проте є документи, які свідчать, що М.Шрага хотіли використати у цій галузі державної діяльності ще за часів Центральної Ради. 26 квітня 1918 р. було підписано звернення до “Президента Ради Міністрів Королівства Іспанії” про призначення героя нашої розвідки “посланником Української Народньої Республіки”²⁶. Через відомі обставини це призначення не відбулося. 15 січня 1919 р. М.Шраг отримав ранг “урядовця особливих доручень У кляси”, а через декілька тижнів призначення на посаду консула УНР у Будапешті. Головою дипломатичної місії став М.Галаган, а радниками М.Шаповал та М.Шраг²⁷.

І хоча, інколи М.Шрага й зараховують до “плеяди яскравих постатей представників дипломатичного корпусу”²⁸, як відомо, дипломатична кар’єра і Шрага, і багатьох інших українських діячів виявилася нетривалою. Уже наступного року радник перетворився на політичного емігранта, який разом з дружиною знайшов собі притулок в Австрії. У матеріальному плані життя у Відні було важким. Шраг підробляв потроху, працюючи перекладачем у видавництві А.Крушельницького²⁹, але подружжя часто голодувало.

Проте це був плідний період з наукової точки зору. Шраг багато працював у Соціологічному інституті, заснованому М.Грушевським; на курсах суспільних наук читав для українських емігрантів лекції з проблеми “Держава та державне право”³⁰. Тоді ж він підготував до друку монографію “Держава і соціалістичне суспільство”, яку високо оцінив Г.Костюк. Він писав про неї, як про велику і “на той час” дуже цікаву працю³¹. На жаль, і ця робота, і

публіцистика М.Шрага, що публікувалася на сторінках партійного органу есерів часопису “Борітеся – поборете!”, практично не доступна не лише широкому колу читачів, але й дослідникам.

Непідробно щирий інтерес у всіх членів української еміграції викликали події на Батьківщині. Чи знали вони правду про те, що коїлося в Україні? Безумовно. До інформації про злигодні рідних і близьких додавалися повідомлення про жорстокість радянської влади у ставленні до “колишніх”, брутальну помсту переможеним. У декого не витримували нерви.

Однак молодим есерам, котрі гуртувалися коло М.Грушевського, де в чому імпонувала радянська влада, особливо після запровадження непу та політики українізації, коли з’явилося реальне підґрунтя для зближення. Значна частина емігрантів повірила, у можливість співпраці з КП(б)У, тішилася надією працювати на користь рідного народу. Поступово у колах, близьких до М.Грушевського остаточно сформувалася думка про повернення. Про обставини цього важливого кроку існує численна наукова література, тому автори відсилають до неї. Всі дослідники підкреслюють важливу роль, зіграну М.Шрагом у планах М.Грушевського. Останній відправляв своїх молодих колег домовлятися з радянським керівництвом. Шрагу довелося декілька разів виїздити до УСРР. Зокрема, у середині 1922 р. йому пощастило побувати не тільки у Харкові, але й Полтаві та Чернігові³³.

У 1923 р. подружжя Шрагів повернулося на Батьківщину і поселилося у тодішній столиці УСРР – Харкові. У березні наступного року, як відомо, до Києва прибув і М. Грушевський з родиною. Приїзд колишніх діячів УНР був вигідним насамперед радянському керівництву. “Націонал-комуністи потребували спеців-українців для керування освітою і народним господарством. Серед членів своєї партії такої кількості фахівців вони не мали. Тому політична еміграція, стрижневою фігурою якої був М.Грушевський, його співробітники по партії П.Христюк, М.Шраг, М.Чечель та ін. одразу ж зайняли значні посади в РНГ та інших державних структурах”³⁴. Небояким виграшем для більшовизму в цілому стала відмова цієї групи від політичної діяльності. У великій, добре аргументованій статті А.Жуковського підкреслюється, що вже у липні 1923 р., коли на “Пленумі ЦК УПСР перевагу здобули праві сили, які засуджували прорадянську орієнтацію” М.Грушевського, розкол став доконаним фактом. Його завершила поява “Декларації 66”³⁵. “Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою,

використовувати наявні можливості для національно-культурної розбудови”. Серед осіб, котрі підписали документ, знаходимо і прізвище Шрага. Важко не погодитися з дослідниками, які вважають, що цей крок був компромісом, більше того, він таїв у собі й наступні компроміси³⁶.

Колишній партійний та державний діяч повернувся на Батьківщину зовсім не для того, щоб провадити політичну роботу у нових умовах. Як практично всі його товариші, він жив скромним життям радянського службовця, хоча й достатньо високого рангу. Коли розпочалися арешти у справі так званого “Українського національного центру”, Микола Шраг жив у Харкові, працював заступником начальника управління ВРНГ, підтримував дружні контакти переважно з людьми, з якими разом пережив еміграцію. Ніяких ворожих намірів щодо радянської влади вони не мали. М.Лозинський засвідчив, що питав П.Христюка, “чому він і його близькі одностайні (згадав, мабуть, про Шрага, який мав славу доброго радянського робітника,) не вступають у партію. Він відповів, що вони стали зовсім на радянським ґрунті, працюють в радянському апараті... і готові кожної хвили ввійти в партію, якщо їх партія покликала б. Але партія не кличе”³⁷. Таким чином, реемігранти довірою з боку партійних структур похвалитися не могли.

У будь-якому разі реальні вчинки М.Шрага, його симпатії та антипатії не мали ніякого відношення до причин його арешту, що стався 1 березня 1931 р.. Про законність цієї акції говорити не доводиться. Офіційно йому було висунуто звинувачення у приналежності до повстанської трійки та центру “контрреволюційної організації” – “УНЦ”³⁸. Через сфабриковані справи “грушенят”, вибиті у них свідчення, слідчі ДПУ добиралися до самого Грушевського. У вже оприлюднених протоколах допитів патріарха української науки прізвище М.Шрага згадується багато разів і в дуже небезпечному контексті³⁹. Один з авторів цієї розвідки мав змогу познайомитися із слідчою справою “члена керівного центру контрреволюционной организации “Украинский национальный центр” Шрага Николая Ильича”. Жодного цікавого, більш-менш достовірного факту із майже десятирічного життя Шрага у Харкові, у дос’є так і не було виявлено, а цитувати безкінечні звинувачення та самообмови непристойно. Сам М.Шраг у березні 1965 р. заявив: “На слідстві у 1931 році до мене застосовували заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи

слідчих...фізично і морально змучили мене і деморалізували. Окрім того, під час мого арешту померла моя дочка, що завдало мені великої травми..., ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчих я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих...⁴⁰. Цей часто цитований фрагмент можна прокоментувати міркуваннями автора відомої книжки про Гітлера і Сталіна. А.Буллок так описав те, що відбувалося з жертвами НКВД: "Це почуття власної безпорадності підтримувалося у в'язня і після арешту неможливістю дізнатися, чому тебе заарештували, незрозумінням і нездатністю збагнути, що ж відбувається, вгадати наміри тих, хто повновладно порядкує твоєю долею. Між тим, те, що відчувалося незбагненим страхіттям, було результатом ретельного розрахунку. За уявною байдужістю, звичайною брутальністю і жорстокістю стояло точне знання, обгрунтоване віковим досвідом подолання спротиву жертви і руйнування людської особистості, яке передавалося від одного покоління інквізиторів і катів іншому"⁴¹. Кожен, хто потрапляв під прес пекельного механізму, не мав жодного шансу вижити.

Доля виявилася неймовірно ласкавою до Шрага. У лютому 1932 р. його було засуджено до 6 років ув'язнення, але вже у жовтні наступного року колегія ОДПУ переглянула вирок у сторону пом'якшення. В'язня звільнили з-під варти і відправили на заслання до Саратовської області. Якимось чудом Шрагу вдалося уникнути повторного арешту, а, отже, і вірної смерті, бо з 50 осіб, які проходили у справі УНЦ, загинули практично всі. Дозволимо висловити припущення, хто зіграв роль "доброго чарівника". Можливо, за молодшого брата заступився старший – Володимир Ілліч Шраг. Він був відомим спеціалістом з меліорації та ґрунтознавства, організатором "великих радгоспів на півночі СРСР", очолював службу ґрунтів Головпівнічморшляху⁴², а відтак, очевидно, мав якісь зв'язки у верхах ОДПУ.

Згідно записів у автобіографії Миколи Ілліча, він разом з родиною змінив чимало місць роботи та перебування, об'їздивши мало не весь Союз, доки у 1945 р. не приїхав до Львова. Знову ж таки, хтось підказав йому тактику безкінечних переїздів, щоб уникати надто ретельної уваги компетентних органів. Її з успіхом використав і А.Синявський. Відомому вченому пощастило вижити, саме тому, що він ніде не нагрівав місця⁴³.

М.Шрагу доводилося набагато важче, бо він не мав навіть закінченої вищої освіти. Тільки у Львові йому нарешті вдалося отримати диплом із спеціальності – економіст. З 1947 р. він пов'язав свою долю з викладацькою та науковою роботою у Львівському політехнічному інституті, пройшовши шлях від старшого викладача до професора. Дисертацію на ступінь доктора економічних наук він захистив у 1966 р. У 1969 р. у московському видавництві “Экономика” вийшла його монографія “Промышленные комплексы. (Теоретические очерки)”. Цікаво, що в ній є навіть критика радянського економічного ладу. Так, вчений слушно зауважує, що навряд можна досягти раціоналізації перевезень тканин, якщо 86% їхнього виробництва зосереджено у Московській, Івановській, Ленінградській, Калінінській областях, а на УРСР припадає тільки 1,4%⁴⁴. Науковий доробок Шрага зберіг своє пізнавальне значення і сьогодні. Таким чином, можна вважати, що, як науковець, М.Шраг зрештою відбувся. Але з будь-якою громадсько-політичною діяльністю він покінчив назавжди. Показовим є такий факт: у книзі, виданій УВАН 1967 р., писали, що М.Шраг “загинув в НКВД у 30-х роках”⁴⁵. Тепер важко уявити ступінь закритості радянського суспільства. Донька Миколи Ілліча розповідала, що про революційне минуле свого батька, його арешт вона не знала нічого, але, коли родина перебралася до Львова, він віддав її до української школи, прагнув навчити рідної мови. Про свою молодість він, поважний професор, мабуть, згадував під час спільних прогулянок по Львову із видатним істориком Іваном Крип'якевичем. Ярослав Дашкевич засвідчив, що дещо про М.Грушевського дізнався саме із розмов із М.Шрагом⁴⁶. Помер Микола Ілліч 1 лютого 1970 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

У 1992 р. у холі Львівської політехніки на відзнаку великого внеску її викладачів у громадське, культурно-освітнє та наукове життя України відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки. Першим у списку викарбуваних золотом імен стоїть прізвище Петра Франка, а слідом йде Микола Шраг. Це, звичайно, визнання. Проте існує потреба подальшого виявлення, опрацювання і аналізу матеріалів про життєвий шлях та наукової спадщини українського діяча. В певнім сенсі можна твердити, що у його нетиповій біографії віддзеркалюється історія України ХХ ст.

¹Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 197 – 198.

-
- ² Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К., 1996; Вони ж. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931 – 1934). – К., 1999 та інші.
- ⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 221 – 222.
- ⁵ Там само. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 1144. – Арк. 6.
- ⁶ Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Українська література. – 1943. – № 3 – 4 (березень – квітень). – С.217.
- ⁷ Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського (далі – ЧІМ). – АЛ. 59 – 33 / 603. – Арк. 2.
- ⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 40.
- ⁹ Особистий архів М.Шрага. Оригінали та копії деяких документів, передані донькою М.Шрага Елеонорою Миколаївною Котик, за авторитетом щиро вдячні.
- ¹⁰ Хорунжий Ю. Вірую! // Дніпро. – 1999. – № 5 – 6. – С. 33 – 34.
- ¹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1. – С. 125.
- ¹³ Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С.58.
- ¹⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.52.
- ¹⁵ Христюк П. Назв. праця. – Т. 1. – С. 118.
- ¹⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. – К., 1996. – Т.1. – С.64.
- ¹⁷ Там само. – Т.1. – С. 137, 145, 541
- ¹⁸ Черниговская земская газета (дальше – ЧЗГ). – 1917. – 27 июня. – С. 11 – 12.
- ¹⁹ Там же. – 1917. – 4 августа. – С. 2.
- ²⁰ Христюк П. Назв. праця. – Т. III. – С. 25.
- ²¹ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Уривки із споминів // Вітчизна. – 1995. – № 11 – 12. – С.139.
- ²³ ЧЗГ. – 1918. – 13 декабря (30 ноября). – С. 4.
- ²⁴ Чернігівщина. – 1919. – 5 січня, 12 січня.
- ²⁵ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автентич. відтвор. вид. 1934 р. – К., 1998., – С. 76.
- ²⁶ Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: Погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів, 2002. – С. 502 – 503.
- ²⁷ Вісник УНР (Вінниця). – 1919. – 19 лютого (Ч. 8); Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Торонто, [Б. р.]. – Т. 3 Україна між двома силами. – С. 129.

-
- ²⁸ Ляхоцький В. Микола Василько: парадокси пам'яті та забуття // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К., 2002. – Вип. другий. – С. 475 – 476.
- ²⁹ Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Україна. Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 485.
- ³⁰ Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919-1924) // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 50-51.
- ³¹ Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто – Балтімор, 1983. – С. 10.
- ³³ Сварник.Г.Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського за 1922 рік // Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С.369.
- ³⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ”. – С. 9.
- ³⁵ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. // УІЖ. – 2002. – № 1. – С.109.
- ³⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 26.
- ³⁷ Цит.за: Рубльов О.С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 111.
- ³⁸ Шаповал Ю. Україна в 20 – 50-х роках: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 88, 97.
- ³⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 248, 249, 250 і далі.
- ⁴⁰ Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 98.
- ⁴¹ Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь великих диктаторов: В 2 томах. – Смоленск, 2000. – Т. 2. – С. 63.
- ⁴² Зайдельман Ф.Р. Предисловие / В кн.: Шраг В.И. Пойменные почвы, их мелиорация и сельскохозяйственное использование. – М., 1969. – С. 3 – 4.
- ⁴³ Заруба В.М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський.– К., 1993. – С. 91.
- ⁴⁴ Шраг Н.И. Промышленные комплексы (Теоретические очерки). – М., 1969. – С. 135.
- ⁴⁵ Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення Української державності): календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року / Упор. проф. Я.Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С. 99.
- ⁴⁶ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський: Інтерв'ю // Україна: Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 200.